

ӘОЖ 930

З.С. Таубалды

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: tauba_z@mail.ru

Түркия мен Кипр мәселесі

Мақалада зерттеу нысаны ретінде алынған – Түркиямен Кипр мәселесі. Ширек ғасыр бойы Түркиямен Солтүстік Кипр арасындағы экономикалық келісім жасалып құжаттық бақылауға алынды. Ашық теңізге шығу мүмкіндігі жоқ Орталық Азияның маңы мемлекеттерінің сыртқы экономикалық қызметі көрші мемлекеттердің аумағы арқылы жүктерді тасымалдаудың мүмкіндіктері мен шарттары қарастырылады.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, Еуропалық одақ.

З.С. Таубалды

Вопросы внешней политики между Кипром и Турцией

В данной статье раскрываются вопросы внешней политики между Кипром и Турцией.

Ключевые слова: внешняя политика, Евросоюз.

Z. Taubaldy

Questions of outward politics between Cyprus and Turkey

In given to the article will open questions of outward politics between Cyprus and Turkey.

Keywords: foreign policy, European Union.

Түркия, Түркия Республикасы (түрікше *Түркіе, Түркіе Цұмһүріеті*) – Азия мен Еуропа құрлықтарында орналасқан мемлекет. Жер көлемі жағынан 37-орын алады (783,562 км²). Жұрт саны – 72,600,000 адам. Тәуелсіздігін 1923 жылы алған. Осман империясының ыдырауының нәтижесінде пайда болды. Кіші Азия түбегінде орналасқан, оны Қара, Жерорта, Эгей мен Мәрмәр теңіздері жан-жақтан қоршайды. Шығыста Гүржістан, Әзірбайжан, Иран, Армениямен, ал батыста Бұлғаристанмен, Грекиямен, оңтүстікте Ирак және Сириямен шекаралас. Қазіргі уақытта Түркия үшін маңызды мән болатын сыртқы саяси бағыттарда, қиындықтар туып жатыр. Бірінші кезекте, бұл Кипрдің Американың Бірлескен Штаттармен және Еуропалық Одақ (дәлірек айтқанда,

күрдтердің институционализацияларының) қатынастарының мәселелері.

Түркия 1963 жылы 12 қыркүйекте Анкара келісімшартына қол қойды.

Бұл келісімшартқа байланысты Түркия конституциялық заңнамаларына кейбір маңызды өзгерістер енгізілді. Бір мүмкіндік 1970 жылдары туды.

Түркияның соңғы 2-3 айдың маңызды мәселесі дегенмен шешілген жоқ. Партия мүшелеріндегі күрд жұмысшыларын Оңтүстік Күрд территориясына орналастырғаннан еш өзгерістер бермеді. Бірақ соңғы жылдарда әскери-саяси кернеулік азайғаны байқалады. Түркиясаясатында екінші дүниежүзілік соғыстан кейін кипрлік төрт мерзім болды: 1) Кипр Республикасындағы сайлануға дейінгі 1960 ж.;

2) 1960 жылдан бастап 1963-1964 жылдардағы дағдарысына дейін; 3) 1965-1974 жж. 4) 1974 жылдан қазіргі уақытқа дейін.

XII ғасырдың соңында Кіші Азия түбегіне Орта Азиядан оғыз тайпаларынан бөлінген көшпенді селжүк тайпалары кірді. Сол кездегі ірі, қуатты Византия империясы да оларға тойтарыс бере алмады. 1071 жылы Манцикерт (түрікше Маназкерт) маңындағы шайқаста селжүктер византиялықтарды күйретті. Нәтижесінде селжүктер олардың Кіші Азиядағы, Сүрия мен Палестинадағы иеліктерді тартып алды.

Бірақ та Ирак, Иран, Сүрия, Палестина, Кіші Азияны қамтыған Селжүк империясы біраздан кейін бірнеше бөлікке бөлінді. Оның Кіші Азиядағы бөлігі өзін Конья сұлтандығы деп жариялады оның астанасы Конья (бұрынғы Иконий) қаласында болды. Крестшілердің жорықтарына, Кіші Азия мен Қиыр Шығыстың корольдіктеріне (Антиохия, Кіші Армения, т.б.) тойтарыс бере алған Конья сұлтандығын 1318 жылда Хулагу хандығы құлатты.

Соған дейін XIII ғасырдың басында, Шыңғысханның және оның ұрпақтарының шабуылдарынан құтылып, Хорасаннан Сүлеймен ханның басшылығымен оғыздар Эрменстанға, одан кейін, оның баласы Ертоғырыл ханның кезінде Кіші Азияға көшіп кетті де, Кония сұлтаны Ала-эд-дин Византиямен соғыста көмектесті, сондықтан ол оғыздарға Ангора (Анкара) мен Брусса (Бурса) қалаларының арасындағы жерлерді берді.

Ертоғырылдың баласы Осман бей Византиямен күресте оның Кіші Азиядағы көптеген жерлерін тартып алды. Содан кейін 1299 жылы Осман Кония сұлтандығынан тәуелсіздігін жариялап, Осман мемлекетін құрды.

Босфор бұғазы үстінде салынған көпір Азия мен Еуропа материктерін жалғастырып тұр. Көпір 1973 жылы қазан айының 30-да Түрік Республикасының 50 жылдық құрметіне ашылған. Ұзындығы – 1074 м, биіктігі – 64 м. Оның құрылысында түріктермен қатар ағылшындар, немістер, жапондықтар еңбек етті. Қазір бұл көпір жаңа Түркияның символы сияқты. Босфор бұғазының жарлауытты жағалауларында Түркияның үлкен ірі портты қаласы Ыстамбұл орналасқан. Ертеде Ыстамбұл Шығыс Рим империясының (Византияның) елордасы болған. Қала ол кезде Константинополь деп аталатын, 1453 жылы қаланы түріктер басып

алып, жаңадан Ыстамбұл деп атаған. Генерал Мұстафа Кәмәл Ататүріктің басқаруымен түрік халқының ұлт-азаттық көтерілісі нәтижесінде (1918-1923 жж.) 1923 жылы қазанның 29-да Түркия Республикасы құрылып, Түркия Республикасының тұңғыш президенті болып Мұстафа Кәмәл Ататүрік сайланды.

Кипр аралы ұзақ уақыт бойы Рим, Византия империяларына, Венецияға бағынды. 400 жылдай Осман сұлтандығының құрамында болды. 1878 жылдан Ұлыбританияның отарына айналып, 1959 жылғы Цюрих және Лондон келісімдеріне сәйкес, тәуелсіздікке ие болды (1960). Оның территориялық тұтастығына Ұлыбритания, Түркия, Грекия үкіметтері кепілдік берді. Түркия мен Грекия аралда өздерінің шектеулі Қарулы Күштерін ұстауға құқылы болды әрі Ұлыбритания үкіметі аралдан 99 миль жерді өзіне сақтап қалып, онда 2 ірі әскери база (Данелия және Акротири) ұстады. Арал тұрғындары тәуелсіздік алғанымен, екі ірі этникалық топ – гректер мен түріктердің арасында үнемі әскери қақтығыстар болып тұрды. 1974 жылы шілде айында аралдағы грек әскерлері Грекия үкіметінің қолдауына сүйене отырып, мемлекеттік төңкеріс ұйымдастырып, Кипрді Грекияға қосуға әрекет жасады. Бұған жауап ретінде Түркия үкіметі жергілікті түріктердің сұрауы бойынша, аралға әскер кіргізіп, ел аумағының 37%-ын басып алды. Нәтижесінде гректер мен түріктер бір-бірінен түпкілікті бөлініп, 1974-1975 жылдары аралдың грек тұрғындары елдің оңтүстігіне, ал түріктер солтүстігіне жиналды. Этникалық қақтығыстарды болдырмау және екі жақты татуластыру мақсатында 1964 жылдан бері аралда БҰҰ-ның арнайы әскерлері тұрады әрі мұнда БҰҰ Бас хатшысының Кипр мәселесі бойынша төтенше өкілдігі орналасқан. Кипр – БҰҰ (1960), Еуропа Кеңесі (1964) және Британ Достастығының мүшесі. 1972 жылдан Еуропалық одаққа қауымдасқан мүше. 1987 ж. осы ұйыммен кедендік одақ құру жөнінде арнайы хаттамаға кол қойды, ал 1998 жылдан бері толық мүшелікке өту жөнінде келіссөздер жүргізуде. Елдің басты сауда серіктестері: Батыс Еуропа мемлекеттері мен араб елдері. Аралдың түрік тұрғындары 1989 жылы 15 қарашада Солтүстік Кипр Түрік Республикасының құрылғанын ресми түрде жариялады. Ел президенті болып Р. Денкташ сайланған (1995 ж. қайта сайланды). Қазіргі күні Солтүстік Кипр Түрік Респу-

бликасы әскери-қаржылық жағынан Түркия үкіметіне сүйеніп отыр. 1983 жылдан елде түрік ақшасы (лира) жүреді. 1983 жылы Түркия мен Солтүстік Кипр Түрік Республикасы арасында экономикалық келісім жасалып, 1990 жылы құжаттық бақылау алынып тасталды. 1997 ж. 20 маусымда осы екі ел басшылары экономикалық, қаржылық және ішінара қауіпсіздік, қорғаныс, сыртқы саясат салалары бойынша интеграциялану жөнінде бірлескен декларация қабылдады.

Мұнда емендер, кипаристер, алеппо қарағайлары өседі. Аралда тұрақты өзендер жоқ. Қой, ешкі және шошқа жайылатын жайылымдар құрлық ауданының 10%-ын алып жатыр. Басты ауыл шаруашылығы дақылдарына бидай, картоп, темекі, бадам мен кипр шарап жасаушылары пайдаланатын жүзім жатады. Аралда жылдық орташа температурасы 20,5°C болатын жылы жерортатеңіздік климат орныққан. Троодостың кейбір жерлерінде 1050 мм-ге дейінгі мөлшерде жауын-шашын түскенімен, орташа жылдық деңгейі 500 мм-ден аспайды.

Кипр ежелгі Эгей мәдениеті орталықтарының бірі болды. Ол әр түрлі уақытта әр түрлі мемлекеттердің қарамағында болды. Б.з. 395 жылынан бастап ол Византия империясының құрамына кірді. Кейінірек оны арабтар мен кресшілер жаулап алды. 1571-1878 жылдары оған Осман империясы қожалық етті. 1878-1959 жылдары Кипр Ұлыбританияның отары болды. Халықтың 78%-ға жуығын кипрлік гректер, 18%-ға жуығын түріктер құрайды.

Кипр Ұлыбританиядан өз тәуелсіздігін 1960 жылы алды. Алайда 1963 жылы кипрлік гректер мен түріктердің арасында қарулы қақтығыстар болып өтті.

Ал 1974 жылы Түркия аралға баса-көктеп кіріп, оның үштен бірін құрайтын солтүстігіне бақылау орнатып, 1983 жылы "Солтүстік Кипр Түрік республикасын" құрды. Бірақ бұл республиканы дүниежүзілік қауымдастық таныған жоқ.

Кипр бөлшектенген күйінде қалып отыр, онда 1964 жылдан бастап БҰҰ-ның бейбітшілік сақтаудың тұрақты күштері орналасқан. Кипрдің өнеркәсіптік орталықтарының басым бөлігі түрік аумағында орналасқанмен, әсіресе туризмнің арқасында экономика аралдың оңтүстігінде дамуда. 2000 жылы аралда 2,7 млн-дай адам демалды.

1974 жылы Түркия аралға баса-көктеп кіріп, оның үштен бірін құрайтын солтүстігіне бақылау

орнатып, 1983 жылы "Солтүстік Кипр Түрік республикасын" құрды. Бірақ бұл республиканы дүниежүзілік қауымдастық таныған жоқ. Кипрдің мәселесі – Түркияның Евроодақта толық құқылық мүшесі болу үдерісінде ең үлкен бөгеттердің бірі болып табылады. Жаңағы кипрлік мәселе түріктің әскері аралдың солтүстік бөлігін басып алған кезде 1974 жылы пайда болды.

Аталған республика Анкарамен ғана мойындалды, ал аралдың оңтүстік бөлігінде болатын Кипр республикасы, (Түркиядан басқа) әлемдегі барлық елдермен тек мойындап қана қоймай сонымен қоса Еуроодақ мүшесіне 2004 жылдың мамырында кірді.

30 жылдан астам уақыт ішінде Кипрдің мәселесі Түркияның сыртқы саясатының басым мәселесінің бірі болып табылады. Анкараның ең басты мәселелерінің бірі – солтүстік Кипрді халықаралық мойындау. Вашингтон аралында «Суық соғыс» кезінде түрік әскерінің қатынасуы Совет өкіметіне және оның одақтастарына қосымша қысым көрсету ретінде қарастырылды. Осылайша, АҚШ-тың Түркияны қолдауы түсіндірілді. Алайда совет өкіметінен кейін жағдай түбегейлі өзгерді. Түркия НАТО-ның құрамында өзінің елеулілігін озық ретінде жоғалтты. Бұл да Кипр мәселесіне қатысты. Таяу Шығысқа қарай көңіл бөле бастағанда, Түркияның және Кипрдің геостратегиялық айқындамалары тағы антилаңкестік соғыс шегінде белгілене бастады. Баку-Тбилиси-Жейхан құрылыс және мұнайды іскекосуы – Кипрдің, әсіресе солтүстік бөлігі – енді осы кезде қауіпсіздік жүйесінің мұнай ресурстарының аудару жолдарының ең маңызды құралының бірі ретінде елеулілігін көбейтті. Бұл уақытта Грекия әрекетсіз отырған жоқ. 1995 жылы Түркия ЕО Кедендік Одақ жайлы айтқанда Грекия Түркияның қозғалыстарын тоқтату жайлы өзінің құқығын пайдалана алды, бірақ Афиндер оны жасамады, себебі ЕО мүшелерінің келісімі бойынша Еуро Одақ мүшесі болу жайында Кипр Республикасымен келісім сөздер үрдісін бастады. Оның нәтижесінде, Кипрдің грек бөлігі ғана 2004 ж. мамыр айында ЕО толыққанды мүшесі болатын, сол үш елдің қатарына енді. Кипр Республикасы Түркияны озып Грекиямен бірге Түркияға қатысты кез келген сұрақты теоретикалық жағынан қарастыра алды.

Түркия мен АҚШ арасындағы стратегиялық байланыстың нығаюына қарсы Ресей мен Иран

бірге қимылдай бастады. Өйткені Вашингтон мен Анкараның тым жақындап кетуін Ресей де, Иран да жөн көрмейді. Осы түйін Түркияның аймаққа, әсіресе Иранға бағытталған сыртқы саясаты мен бейнесін тұйыққа итермелеуі мүмкін. Түркияның барлық салада жақсы байланыстары болған Иранмен арасында туылатын мәселелер Түркияның әрі экономика, энергия және қауіпсіздік мүддесіне, әрі Орташығыс, Кавказ және Орталық Азиядағы саясаты мен мүддесіне зиян тигізеді. Сонымен бірге Түркияның Еуроодақ, Ресей және Ислам елдерімен байланыстарын бұзады.

Бірақ Мәскеу мен Тегеран арасындағы қарым-қатынас қажеттіліктен туындаса да, бір-біріне деген сенімділік жоқ. «Сірә, екі ел ядролық саладағы ынтымақтастығы мен энергетикалық саладағы байланыстарын АҚШ-Түркия альянсына қарсы тетік ретінде дамытып жатқан сияқты» дейді ұйым қыркүйектің 14-і күні жариялаған сараптамасында.

Көптеген кедергіден соң, Ресейде құрастырылған Бушер атом энергиясы станциясы қыркүйектің 12-сі күні Ресейдің энергетика министрі Сергей Шматко мен мемлекеттік атом энергиясы компаниясының басшысы Сергей Кириенко қатысқан салтанатты шарада ресми түрде ашылды.

Екі ел арасындағы қарым-қатынас бір-біріне деген өзара тәуелділікке құрылған. Иран Бушер зауытына сараптама жасату үшін, арнайы мамандар үшін Ресейге тәуелді болса, ал ресейлік «Газпром» Иранның мақұлдауынсыз Азар кенішінің дамуына өз бетінше техникалық сараптама жүргізе алмайды. Ұйымның жазуынша, Ресей түбінде өзіне қауіп төндіретін Иранның қуаты артқанына аса мүдделі болмаса да, Тегеранмен байланысын Батысқа қарсы салмақ ретінде тұрақты пайдаланып келеді. Ал Иран Ресейді, сыртқы қауіпке қарсы күресте елеулі көмек бере алмаса да, өзінің жалғыз басты қамқоршысы санайды.

Әдебиеттер

- 1 Кипр (справочник). – М., 1969.
- 2 Международные отношения Ближнем и Среднем Востоке. – М., 1975.
- 3 Рюэль Л. Турция: трудности и поиски// За рубежом. 11-17,1972.
- 4 Уразова Е.И. Проблемы промышленного развития и иностранный капитал, – Проблемы современной Турции. – М., 1963.
- 5 Токаев К. К. Под стягом независимости: Очерки о договоре, о дружбе и сотрудничестве между Республикой Казахстан. – Алматы, 2005.
- 6 Совместная Декларация о дальнейшем развитии и углублении сотрудничества.